

ПРОБЛЕМИ ІННОВАЦІЙ У МЕТОДОЛОГІЇ СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКИХ ДОСЛІДЖЕНЬ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО ЖИТТЯ

***Анотація.** У статті проводиться аналіз методологічних особливостей філософії політики, зокрема у дослідженнях політичної влади і політичних відносин, їх сутності та функцій. Для вивчення цих проблем наука користується методологією і методами, розгляд яких складає завдання статті. Автори показують, що на сучасному етапі на перший план усе більш виступає завдання синтезу накопиченого знання для пояснення сутності досліджуваних явищ, особливо в плані структури, шляхів і способів одержання та формування конкретно-історичного знання.*

***Аннотация.** В статье проводится анализ методологических особенностей философии политики, в частности в исследованиях политической власти и политических отношений, их сущности и функций. Для изучения этих проблем наука использует методологию и методы, рассмотрение которых составляет задание статьи. Авторы показывают, что на современном этапе на передний план все больше выступает задача синтеза накопленных знаний для пояснения сущности исследуемых явлений, особенно в плане структуры, путей и способов получения и формирования конкретно-исторического знания.*

***Annotation.** The article focuses on the analysis of philosophy of politics methodological peculiarities, particularly in the investigation of political power and political relations, their essence and functions. For researching these problems the science uses methodology and methods, the consideration of which is the task of the article. The authors demonstrate that at the modern period of time the problem of acquired knowledge synthesis for explaining the content of investigated phenomena is the crucial one, especially in the context of structure and ways of acquiring and forming the concrete-historical knowledge.*

Метою статті є аналіз методологічних особливостей у дослідженнях філософії політики, зокрема політичної влади і політичних відносин, їх сутності та функцій. Якщо політика являє собою творчу діяльність людей з приводу закріплення влади за певними групами населення, то у політичних відносинах можна виділити політичні технології, якими користуються іміджмейкери за замовленням владних осіб для найчіткішого та найкращого зовнішнього вияву їх харизми та здібностей в управлінні. Для аналізу цих проблем користуються методологією і методами, всебічний розгляд яких складає завдання даної статті. Вони виявляються як методи впливу політиків на публіку, опонентів на політику та методи аналізу – статичного та динамічного, як розкриття дії політичних технологій, їх протидії – у контртехнологіях та змісту зовнішньо хаотичних подій, що пов'язані з форс-мажорними обставинами. Йдеться про природні катаклізми, соціальні та релігійно-культурні рухи, кризові ситуації у економіці, війни тощо.

Визнаючи значні досягнення у розвитку філософії політики в останні роки, необхідно підкреслити, що методологічне забезпечення наукових знань представляє на новому етапі розвитку науки одне з найактуальніших завдань. Фантастичне зростання кількості джерел призвело до істотного ускладнення проблематики соціально-філософських і політологічних досліджень, що, у свою чергу, породило

зміни у типах наукових завдань, що ставляться в процесі дослідження. При цьому у попередні періоди нагромадження знань переважало елементи аналізу й опису, розчленовування об'єктів в процесі аналізу. А на сучасному етапі на перший план усе більш виступає завдання синтезу накопиченого знання для пояснення сутності досліджуваних явищ, що є основною функцією філософії політики. Безсумнівно, цей процес знаменує перехід науки на більш високий ступінь свого розвитку. Але настільки ж очевидним є й те, що її подальший розвиток як в області удосконалювання своєї дослідницької процедури, так і досягнення нового знання у вивченні суспільних явищ і процесів неможливий без упорядкування всієї системи елементів, які беруть участь у формуванні філософсько-політологічного знання. Неможливо підійти до розробки методологічних аспектів філософії політики, не оптимізуючи загальної структури людського життя як цілісності. Таку цілісність з огляду методологічного аналізу політичних процесів повинна розглядати саме філософія політики, особливо в плані структури, шляхів і способів одержання та формування конкретно-історичного знання.

Треба враховувати, що в сучасних умовах, як підкреслює Е. Тофлер, комп'ютерна революція зробила можливим моделювати, тобто краще розуміти різні соціальні проблеми – від безробіття до збільшення витрат на охорону здоров'я і екологічну загрозу. Ми можемо розглядати різні моделі одного і того ж явища, вивчати взаємодію великого числа факторів, створювати бази даних на недоступному раніше рівні і аналізувати інформацію надзвичайно складними способами [1, 336].

Методологічні проблеми аналізу структури і змісту філософії політики ще мало досліджені. Здебільшого розробки в цьому плані присвячені, головним чином, процедурі дослідження соціально-політичних детермінант і етапів їх екстраполяції у різні історичні епохи чи розгляду співвідношення емпіричних і теоретичних знань у філософсько-політологічних дослідженнях. Тому методологічний аспект проблеми загальної структури філософії політики як науки залишається поки що одним з найменш розроблених.

Зрозуміло, що висвітлення настільки великої проблеми змушує дуже багато положень викладати в стислому плані, що завжди викликає ряд питань. Особливо це може стосуватися категоріально-понятійного апарату. В цілому на даному етапі розробки методології і філософії науки постає важливою не стільки конкретизація всіх деталей, скільки загальна конструкція всіх наукових знань. Кожна наука - це визначена систематизація знань, у якій відбите пізнання про настільки ж визначену частину об'єктивного світу. Для того, щоб одержати уявлення про систему знань як деякої цілісності, що містить загальну характеристику як пізнаваної об'єктивної дійсності, так і самого процесу пізнання, необхідно розглянути її хоча б удвох напрямках.

З одного боку, йдеться про співвідношення конкретно-історичного знання, що накопичується наукою, з теоретико-методологічними принципами і прийомами, на яких базуються дослідження при добуванні і нагромадженні цього знання. Цей підхід, котрий можна назвати горизонтальним членуванням системи, відбиває розходження функцій окремих частин наукового знання із загальною системою науки.

З іншого боку, – про логіку і структуру пізнання, формування абстрагованих понять і розкриття змісту та сутності загально-історичного соціального процесу. Цей підхід будемо розглядати як вертикальне членування системи знань, що при загальному аналізі стану конкретної науки дозволить визначити її розвиток, її загальнонаукову зрілість і глибину розкриття сутностей досліджуваних об'єктів.

З точки зору горизонтального членування аналізованої системи виділимо в ній дві основні компоненти – конкретно-історичну і теоретико-методологічну. Подібне членування, звичайно, абстрактне і зроблене лише з метою більш чіткого з'ясування складу знань. Взаємозв'язок теоретико-пізнавальної і конкретно-історичної сторін дослідження при пізнанні загально-історичного процесу складає саме ту проблему, вирішення якої є вихідною методологічною підставою. Ці дві частини наукового знання є головними детермінантами внутрішньої структури філософії політики визначеної цілісності, детермінантами, взаємодія яких і народжує самі знання, котрі відображують закономірності та тенденції розвитку людського життя.

У методології соціально-філософських досліджень суспільно-політичного життя, особливо в дослідницькій практиці, обидві детермінанти виступають в органічній єдності, але виконують зовсім різні функції. Конкретно-історична частина у своїй вихідній позиції спирається безпосередньо на емпіричний базис, що поставляє матеріал, який відображує процес, а теоретико-методологічна частина є інструментом і засобом побудови наукових теорій. Таке порівняння дозволяє вдало окреслити функції і взаємозв'язок обох частин.

У науковому аспекті теоретико-методологічна частина системи містить три основних компоненти: пізнавально-цільовий, теоретичний і методологічний. Структура цієї частини розкривається при розгляді процесу пізнання, який спрямований на невинне удосконалення, розширення і поглиблення його. Успішний розвиток науки може здійснюватися лише тоді, коли вона буде спроможна вирішувати все нові і нові пізнавальні завдання. Тому цей компонент теоретико-методологічної частини системи ставиться на перше місце. Постановка пізнавального завдання – дуже відповідальний і складний процес. До моменту постановки завдання дослідник, природно, володіє вже не тільки визначеною сумою філософських знань, але й уявляє собі стан вивчення всієї суспільно-політичної сфери. Правильна постановка пізнавального завдання - одна з найважливіших умов її вирішення, оскільки від постановки завдання залежить напрямок пошуку і кінцевий його результат.

Головне завдання науки – пізнання законів розвитку соціально-політичного буття. Тому теорії і закони є не тільки фундаментальними, але і – відмінними конструкціями, властивими тільки науковому знанню. Вони відносяться не тільки до конкретно-історичної частини, а об'єднуються з пізнавально-цільовим і методичним розділами. Такий підхід зумовлений специфічними завданнями політології, що є наукою конкретно-історичною і філософською.

Для розвитку методології і філософії науки важливими постають саме методологічні інновації, як вихідні у осягненні суспільно-політичного простору сьогодення. Без них неможливо просуватися уперед у пізнанні. Інновації створюють нові підходи та технології на основі переосмислення попереднього досвіду і запровадження новітніх досягнень та їх комплексне використання. Інновації притаманні суспільствам у перехідні часи, коли поступово формуються нові системи влади і соціального управління. „Політичні інновації класифікуються за фундаментальними засадами, тобто поділяються на: генетичні, коли політичні ідеї формуються у відповідь на потреби економічної, політичної, соціальної, і духовної сфер життя; історичні, в яких відображається запозичення політичних ідей з різних етапів вітчизняної і світової історії. За потенціалом політичні інновації поділяються на: принципово нові ідеї; старі ідеї, що набули нового звучання у змінених умовах; ідеї старі, але такі, якими свого часу не скористалися практичні політики; різноманітні комбінації всіх видів політичних ідей” [2, 234].

Політична гносеологія як методологія політичної філософії визначається сукупністю специфічних дослідницьких принципів, один з яких охоплює дослідження безпосередньо невидимих явищ через аналіз їх перетворених форм і непрямих проявів. Філософський аналіз полягає перш за все в умінні побачити проблемність соціально-політичних явищ та зв'язків, котрі їх опосередковують, і побудувати філософську теорію таких явищ та зв'язків, адаптовану до досвіду епохи або універсального досвіду історії.

Варто підкреслити, що у рамках позитивістської традиції формується інституціонально-правовий підхід, орієнтований на вивчення інститутів, за допомогою яких здійснюється політична діяльність держави, партій, громадських організацій.

Одним із результатів соціальної та політичної, за висловом Д.Істона, кризи нашого часу стали поширення неотрадиціоналістських настроїв і відродження інтересу до політичної філософії, історії та описово-інституціонального аналізу. Тому в останні роки політологія розвивається за принципом синтезу різних концептуально-методологічних підходів на основі поведінкової політичної науки, що характеризується успадкованістю класичних досягнень. Цей дослідницький принцип отримав назву комплексного підходу і спрямований на міждисциплінарне вивчення сукупності причин, що зумовлюють об'єкт дослідження. Він передбачає використання можливостей різних предметних орієнтацій, мобілізацію раніше накопиченого наукового знання та отримання результатів, недоступних одній, окремо взятій галузі знання.

Тільки комплексний аналіз забезпечує повне і всебічне знання про причини досліджуваного явища і обґрунтовує інститутам управління практичні рекомендації для прийняття оптимальних політичних рішень. Звернення до даних різних наук, використання різноманітних методів, теорій і закономірностей є специфічною вимогою і складовою комплексного дослідження. Воно передбачає одночасний, за єдиною програмою, розгляд об'єкта, його структурно-функціональних і причинних зв'язків відповідно до завдань і можливостей фахівців. Комплексність забезпечується загальною методологічною й організаційною базою дослідження, науковою компетентністю дослідників і координацією їхніх дій.

Другим рівнем виступає пояснення абстрактних спонукань суспільних явищ, самих процесів, їх складових та елементарних методологічних часток і політичних структур, виокремлених за допомогою аналізу, їх аналогових варіацій. Пояснення включає опис та аналіз політичних фактів з точки зору об'єктивних зв'язків та взаємодій, що називається науковою інтерпретацією. Елементами політичної сутності, що перебувають у діалектичній єдності, є інтерес, ціль, суперечність, потенціал, співвідношення сил. Тому, здійснюючи аналіз, з одного боку, враховують об'єктивно існуючі в даному суспільстві, даний час соціальні, класові відносини. З іншого боку, виділяють такий фактор, як політична діяльність людей, тобто свідомі дії, спрямовані на збереження або зміну системи соціально-політичних відносин, політичної структури, що склалися в суспільстві відповідно до інтересів тих чи інших соціальних груп.

Використовувані у філософії загальні методи задіюються як базові й у політичній науці. Соціальним фактом є всілякий спосіб дії, що втримався або ні, здатний здійснювати на індивіда зовнішній примус; чи інакше: розповсюджений на усьому поширенні даного суспільства, який має в той же час своє власне існування, незалежне від його індивідуальних проявів". „Об'єктивний підхід до встановлення

соціальних фактів був виражений в основному правилі Дюркгейма – що соціальні факти потрібно розглядати як речі” [4, 39–40].

В Україні інновації у методології соціально-філософських досліджень вимагаються в сучасних умовах на теоретичному і прикладному рівнях, насамперед у розробці концепцій державотворення, формування багатопартійності, виникнення незалежних (недержавних) дослідницьких центрів, відродження вітчизняної політологічної спадщини [2, 234]. Відповідно до зазначеного застосовують різні інноваційні підходи такі засоби пізнання як абстракція, порівняння, аналіз, синтез, індукція, дедукція, аналогія, колективна генерація ідей, гіпотеза, моделювання, екстраполяція, синергетика, діалектика, адаптація ситуацій до національної дійсності, сходження від загального до конкретного і від конкретного до загального, тощо.

Досліджуючи міжнародні відносини, можна говорити про них, як про відносини різних організмів, держав. У зв'язку з нинішніми вступом України до СОТ та адаптацією до вступу до ЄС та НАТО зростають нові явища у економіці та політично-соціальному русі нашої країни. Зважаючи на інфляцію життєвих стандартів, жорстке конкурентне середовище, ця ситуація має бути упереджена усіма можливими засобами антикризового менеджменту та глибокими розробками у сфері взаємодії виконавчих комітетів різноманітних державних адміністрацій з громадських організацій.

У теперішній час згідно з французьким дослідником Ф.Бро для нас представляє інтерес сфера застосування політики, котра визначається як курс, на основі якого приймаються рішення та заходи з виконання і формулювання задач [5, 30]. Виходячи з цієї тези, необхідно з'ясувати сутність держави, відповідно до вимог сучасної методології, а саме її ідеологічної (запобіжної щодо соціальних катаклізмів) та просвітницької функції політології. Для цього використовують інтегруючу функцію науки і методологічний принцип соціально-філософського підходу, за якого беруть до уваги при аналізі явищ соціально-політичної дійсності характер соціальних і класових інтересів, співвідношення соціально-класових сил у політичній боротьбі. За властивістю спорідненості політичних методів соціальний аналіз дає змогу зіставити класові інтереси із загальнолюдськими.

Для науково-методологічних пошуків вагомою є частка емпіричних спостережень, що застосовуються для корекції статистичних даних методом порівняльного інституційного аналізу. Згідно з ним проводиться дослідження таких особливостей існування інституцій як рівень демократичного досвіду країни, характеристики держави місце перебування організації, законом надані їй функції, права, обов'язки, структура, що є нехарактерними для подібних установ у інших державах. Йдеться про наявність чи відсутність громадських організацій, правової держави, омбутсмена, інших структурних підрозділів властивих іншим країнам, рівень ідеологізованості та тоталітаризації суспільства, тотальності контролю спецслужбами за особистим життям громадян. Відповідно до цих даних робиться похибка, за рівнем якої підраховується суб'єктивний бал коефіцієнта зміщення уявлень про установу співвідносно до інших подібних інституцій у інших державах та територіальних одиницях. Тут можна навести один з прикладів індивідуальних властивостей середовища: за рівнем насиченості критичних зауважень на телебаченні щодо особистостей політиків та їх діяльності і вагомістю впливу на глядачів.

Сучасна ліберальна англо-саксонська думка базується на інституційному підході. Інституціоналісти вважали, що в якості причин і наслідків існування тих або інших прогресивних інститутів виступає наявність цінностей ліберальної демократії.

Ця теза підкріплювалася в основному результатами аналізу інституціонального устрою США та Великобританії. За інституційного підходу політичними інститутами є: уряд, органи президентської влади, парламент, політичні партії, громадсько-політичні організації, фінансово-промислові угруповання відносно їх участі в політичному житті, ЗМІ, окремі соціальні групи [8, 59-60].

У розвитку політичної науки з часу її виникнення визначились дві паралельні тенденції – історичистська (позитивістська), властива англосаксонській політичній науці. Континентально-європейська політична наука розвивалась у руслі тієї традиції наукового пізнання, яку заклала німецька класична філософія. Політичні дослідження тут нерозривно пов'язувались із філософським осмисленням соціальної дійсності, з орієнтацією політики на певні цінності та норми. Водночас політична наука в англосаксонських країнах принципово розірвала із самим принципом створення універсальних світоглядних систем, і на основі віднесення її до природничих наук орієнтувалася на емпіричний, фактографічний аналіз окремих фрагментів політичної дійсності.

Протилежність двох підходів визначається неокантіанським протиставленням „наук про дух” і „наук про природу”. В основі їх розрізнення – протилежність методів: „науки про дух” – це науки, що розуміють, орієнтовані на інтуїтивне проникнення у життя, на тлумачення традицій, текстів, розуміння внутрішнього сенсу життя, на тлумачення традицій, текстів, розуміння внутрішнього сенсу культури і дій, а „науки про природу” – це науки, що пояснюють, мають справу із зовнішнім досвідом і пов'язані з діяльністю розуму, що спрямована на конструювання.

Для позитивізму та прагматизму, що спиралися на традиції емпіризму (Ф.Бекон, Дж.Локк) і феноменалізму (Дж.Берклі, Д.Юм), характерне критичне ставлення до традиційної політико-філософської проблематики, до використання історичних і юридичних методів. Позитивістська політична наука по суті відмовилася від вчення політичної філософії на тій підставі, що вона є перепоною на шляху наукового аналізу.

Філософія політики розглядає політику як відносини між людьми з приводу виникнення, функціонування і модернізацій державної влади. Це відбиває зв'язок людини з мотивом її діяльності, який постає лише як продукт узагальненого впливу на особу попередніх громадсько-політичних та культурно-соціальних фактів, а не станів індивідуальної свідомості. Тому фантом окремої людини зникає з простору дослідження методології політики і виникає середовище з його соціальними фактами, які у феноменологічному спектрі дослідження постають вхідними імпульсами.

Сьогодні особливу роль в інноваційному розвитку методології відіграє синергетика як методологія наукового пізнання на основі нового світосприйняття та світорозуміння. Предметом вивчення теорії самоорганізації є дослідження законів та закономірностей глобальної еволюції будь-яких відкритих нерівноважних систем, головною рисою яких є нестійкість, нерівноважність та нелінійність. Для синергетичного підходу властиві положення про наявність у матеріальних системах багатоваріантності та альтернативності розвитку за певної визначеності їх змін у точках біфуркації і про світ як ієрархію середовищ з різною нехарактерною для класичної математики поліваріантністю. Вибір напряму розвитку в точці розгалуження, будь-яких якісних або стрибкоподібних перебудов системи і метаморфоз різних об'єктів при плавній зміні параметрів, від яких вони залежать може відбуватися внаслідок незначних коливань та випадкових відхилень величини від середнього значення, а флуктуації можуть обирати шлях розвитку цілісної системи [6, 44-45].

Ефективним є метод brain-storm, який використовує групу експертів у механізмі швидкісного масовано-різнобійного опитування. З ним етіологічно пов'язана абдукція (від лат. „відвід”, „відхилення”), що засновується на інтуїтивному добудовуванні предметно структурованого ряду подій у цілісне явище та збиранні теоретичної інформації за максимального насичення емпіричного матеріалу у одній теоретичній побудові, потім методами аналогії та за допомогою часткових даних про дрібні подробиці ситуаційного положення подій, що повинні розкривати суть перипетії. У детективах А.Конан Дойля про Шерлока Холмса використано більше ніж 217 разів цей метод. „Абдукція, чи виведення до найкращого пояснення, є форма умовиводу від даних опису чогось, до однієї з висунутих гіпотез – найкращої для описання чи оцінювання цих даних” [7, 5]. Він відрізняється від дедукції за параметром інтенсивного пошуку неузгодженої віхи з комплексом взаємопов'язаних елементів, вибудовою нової теорії під кожний конкретний випадок, що контекстно має іншу природу суті явищ.

Методи дослідження навмисної провокації чи навіювання ми не маємо виключати. Соцопитування і реклама належать до важелів впливу на дію народонаселення. Адаптація тексту до актуальності є модифікацією цензури. Відбирається матеріал газет, журналів і проводиться експрес-аналіз, що дозволяє відслідкувати оригінальність матеріалу. Ефективним є поперечний аналіз інформації: зі скількох сторін розглядається та чи інша проблема, чи мають прояв у журналістів висновки на тему можливості її вирішення, чи здатні вони до компромісів у першому висвітленні тієї чи іншої інформації.

Найбільшу важливість у науковому розгляді методології має тезовість матеріалів. Головне створити систему скорочення вхідних аксіоматичних матеріалів: корпоративні відносини – засобів колової поруки, індивідуального світоглядного рішення кожної особистості. Політичні відносини постають як змагання за владу, що проходять червоною ниткою через світ методології. Відтак є правила, арбітри, організатори змагань, привілейовані учасники і ні, існує мала група впливу на особистість політика – найближче оточення – суб'єкт впливу на нього, отже, публіка відсутня.

Головними учасниками політичного процесу є держава та політичні партії, які підтримують ідею партійності у філософії. На це Томас Гоббс зазначав: „Я не маю сумніву, що якщо б істина, що три кути трикутника рівні двом кутам квадрата, суперечила чіємусь праву на владу або інтересам тих, чиї інтереси зачеплені цією істиною, вчення геометрії було якщо б не спростовуване, то витіснене спаленням усіх книг з геометрії” [8, 133]. Г. Гегель стверджував: справедлива вимога, щоб історія певного предмета повідомляла факти без упередженості, але те, що ми вважаємо доцільним для історії цього предмету, визначається відповідно до уявлення, що складається нами про нього, а зв'язок між тим, що здійснилося, і метою тягне за собою вибір подій, що підлягають обговоренню, а також певний спосіб їх розуміння і певні т.з., з яких вони розглядаються [9, 6].

Держава створює правила змагання партій між собою, утримуючи армію та затверджуючи закони, дієвими фігурами боротьби є абстрактні ідеї та почуття конкретно взятої групи населення. Відносини між людьми та партіями – головні, тут актуально шукати найважливіші закономірності у політиці. Їх можна поділити за методом редукції – на формоутворюючі та безформні – 1) зі стійкими зв'язками парторганізацій з електоратом, 2) без таких (ідеологій). За організаційною побудовою – на цілеспрямовано-змодельовані та стихійні.

Мета дослідження детермінує відповідні методи, підлагоджені під необхідний кінцевий результат, або висунуті за результатами проведених досліджень, дослідів, спостережень, соціальних і політичних експериментів. Результати будуть об'єктивні; або недоведені гіпотетичні закономірності, що не встигли сформувавшись у цілісну теоретично доведену структуру у результаті прозріння учасника наукової групи з приводу відповідного предметного проблемного базису фактів, що були надані в результаті проведеного соціального опитування та розгортання широкого політичного руху на виході експерименту.

Таким чином, політична реальність виступає як змагання соціально-політичних інститутів щодо вдосконалення і корпоративного використання технологій та інформації про пристосувальну поведінку, як експеримент, до якого зводять діяльність суспільства з відтворення факторів життя, методологічних формул модифікації сьогодишнього товарно-постіндустріально-інформаційного способу життя суспільства в умовах гострої нестачі нових ідей у у реалізації нових здатностей людського організму адаптуватися до змін середовища та до кращої еволюційної форми свого виживання в умовах глобально трансформаційної цивілізації. Як каже стосовно цього Е. Тофлер, ми будемо жити довго і щасливо, варто лише звикнутись з цією власною роллю генія-креаціоніста але біотехнологічного „банкрута”, в сенсі не здатності перевершити власними вітальними здібностями діяльність роботизованої техніки, нанотехнологій у спорідненості з генною інженерією. Більшість штучно, створених комун (1960-1970 рр.) створених з експериментальною метою для дослідження соціальних закономірностей, за прямою мовою Е. Тофлера [10, 361], незабаром розпалась. Тому зростання ефективності філософії політики передбачає поєднання філософського аналізу принципів з емпіричним тлумаченням політичних процесів і структур. Подальші методологічні узагальнення і сучасні їм висновки досліджень можна застосувати до з'ясування істинної зумовленості суспільно-політичного процесу.

Література

1. Тоффлер Э. Метаморфозы власти. – М., 2004. – 669, [3] с.
2. Політологічний енциклопедичний словник / Упорядник В.П. Горбатенко. – 2-е вид., доп. і перероб. – К.: Генеза, 2004. – 756с.
3. Політична філософія: Підручник / Є.М. Суліма, М.А. Шепелев, В.В. Кривошеїн, В.Ю. Полянська; За ред. Є.М. Суліми. – К.: Знання, 2006. – 799 с.
4. Дюркгейм Э. Социология. – М.: Канон, 1995.
5. Бро Ф. Политическая наука // Политология вчера и сегодня. – М., 1990.
6. Мочерний С. Синергетичний підхід в економічному дослідженні // Економіка України. – 2001. – №5. – С.44-45.
7. Abductive inference. – Cambridge: Univ. Press., 1994.
8. Гоббс Т. Избранные произведения в двух томах. – Т.2. – М., 1954.
9. Гегель. Сочинения. – Т. 9. – Л., 1932.
10. Тоффлер Э. Третья волна. – М.: ООО „Фирма”; Изд-во „АСТ”, 1991. – 784с.